

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний технічний університет
імені Івана Пулюя

Факультет економіки та менеджменту

**Кафедра психології
у виробничій сфері**

**ПРЕДМЕТ КУРСУ «РЕЛІГІЄЗНАВСТВО»
ТА НАУКА ПРО ПОХОДЖЕННЯ І СУТНІСТЬ
РЕЛІГІЇ**

**Методичний посібник
для самостійного навчання
із курсу «Релігієзнавство»
(із тематичним словником)**

**для студентів денної, заочної
і заочно-дистанційної форм навчання**

Тернопіль – 2017 р.

Упорядник: професор, доктор історичних наук, професор кафедри психології у виробничій сфері Стоцький Я.В.

Рецензенти: Бистрицька Е. В. – доктор історичних наук, професор кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка

Криськов А. А. – доктор історичних наук, професор кафедри українознавства і філософії Тернопільського національного технічного університету ім. І. Пулюя

Затверджено на засіданні кафедри психології у виробничій сфері (протокол № 4 від 30.11.2016 р.)

Схвалено і рекомендовано до друку методичною Радою факультету економіки та менеджменту (протокол № 5 від 13.12.2016 р.)

Відповідальний за випуск : професор, доктор історичних наук, професор кафедри психології у виробничій сфері Стоцький Я.В.

**ПРЕДМЕТ КУРСУ «РЕЛІГІЄЗНАВСТВО»
ТА НАУКА ПРО ПОХОДЖЕННЯ І СУТНІСТЬ РЕЛІГІЇ**

План

- 1. Сутність і визначення релігії.**
- 2. Релігієзнавство – галузь знання.**
- 3. Світське і богословське релігієзнавство.**
- 4. Релігієзнавство як наука і його дисципліни.**
- 5. Теорії походження релігії.**
- 6. Історизм генезису й основна ознака релігії.**
- 7. Структура і функції релігії.**

1. Сутність і визначення релігії.

Багатогранність напрямів, форм і функцій релігії як історичних, так і сучасних, практично унеможлиблюють її дефініцію. Бо особливістю релігії є те, що в ній відображаються не якісь зовнішні щодо людини натуральні чи суспільні сили, а її безпосереднє самовизначення у світі, віднайдення людиною самої себе, через віру у трансцендентне, чи, іншими словами, у Надприродне, Космос, Начало, Абсолют, Всесвітній Дух, Бога, що характеризує, в тій чи іншій мірі, будь-яку релігійну систему. Влада релігії ґрунтується не в поясненні світу і людини, а в їх інтеграції. З цього випливає, що релігія – це цілісний досвід людини і трансцендентного, досвід інтеграційний, а не просто набір приписів дозволів і заборон. І не дивлячись, на містичні традиції чи їхню відсутність у тій чи іншій релігійній системі, людина прагне пізнати Всесвіт і своє місце в ньому, не обмежуючи себе безпосереднім існуванням. Люди зайняті цим пошуком, бо Всесвіт їх хвилює, тому що є невідомим, непізнаним. І можливо це змушує дивитись на навколишнє з релігійної точки зору

На сьогодні є біля трьох сотень дефініцій «релігії», що свідчить про складність і багатоманітність релігійного феномену. Та все ж спробуємо подати кілька визначень, зазначивши етимологію слова «релігія».

Слово «релігія» походить від латинського слова «religio», яке, ймовірно, спочатку означало страх, захват перед Богом чи богами, а згодом стало відноситися до ритуалів, присвяченим богам. Але де ж коріння слова «religio»? Може воно міститься у витоках дієслова «relegere» – «збирати воєдино» чи «повторно передавати». Але, якщо так, то це означало б, що релігія одержима встановленням обрядів і ритуалів, роздумами про них у виробленому порядку. Однак, більшість релігієзнавців, вважає, що слово «релігія» походить від дієслова «religare», котре означає «зв'язувати воєдино». У спрощеному тлумаченні це означає «зв'язок». Власне, так конфесійно однобічно це трактують теологи, тобто, що релігія – це все те, що зв'язує, з'єднує людину із божественністю. Та

розширивши це визначення отримаємо, що релігія – це не стільки особисте благочестя, хоч це також має місце, скільки те, що об'єднує людей спільними обрядами, ритуалами і віруваннями.

Поглиблюючи цю дефініцію, вийдемо на наступне, релігія – є сумою вірувань і практик як індивідуальних, так і колективних, котрі стосуються об'єктивної реальності (чи принаймні зрозумілої як такої), від котрої людина в той чи інший спосіб пізнає свою залежність і з котрою прагне скласти звіт.

О. Мень при визначенні релігії, зазначав, що в її дефініцію необхідно включати позалюдське начало, через зв'язок людини з яким і виникає релігія. Звідси, сутність релігії полягає саме у відчутті людиною наявності в собі якихось надлюдських рис, що підносить її над самою собою, утворюючи з неї когось нового, вселенського, тобто відчуття буття Бога в собі. Таким чином, релігія – це засіб самовизначення людини в світі, усвідомлення своєї богоподібності, що формує в ній світ вищої реальності, який виникає з середини самої людини. Тому то релігію не можна ототожнювати тільки з якимись релігійними ідеями, віровченнями, обрядами, ритуалами чи релігійними інституціями, а власне, із зовнішніми формами вираження.

Релігія – не тільки віра людини в Абсолют, що є сутністю, законом світу, в реальну присутність в її житті і світу якоїсь вищої Розумної Сили, а й засіб прилучення людини до цього Вищого Начала не за допомогою радіо чи обрядової дії, а шляхом містичної інтуїції. А інтуїція є ширшою за житейську логіку і переходить за інтелект.

Релігія – складне духовне явище. Вона включає в себе соціально-історичний, світоглядний, культурний феномени, форми суспільної свідомості. Релігія не є відображенням якоїсь гостевості чи випадковості буття людини в світі, відходу її від нього, а, навпаки, – вона є доказом входження людини в світ, усвідомленням себе його невід'ємною часточкою. Одночасно, релігія є універсальним духовним явищем у житті суспільства, що об'єднує за допомогою догматів, моральних і духовних цінностей, певні верстви населення у ієрархічно побудовані релігійні організації.

А це в свою чергу включає й реальне життя, дії людей, а саме: культ, богослужіння, релігійна організація, соціальна доктрина, принципи і форми суспільного життя, котрі в тій чи іншій мірі ґрунтуються на релігійних засадах.

Як бачимо, із розкритих вище сутностей і визначень релігії важко вивести одну єдину універсальну дефініцію. А їх, як вже зазначалося є коло трьохсот. І це підтверджує, що релігія є винятково складне явище в життєдіяльності як людини, так і суспільства, яка прямо чи опосередковано дотична життєвих інтересів різних суспільних верств. Тому релігію сприймають, розуміють по - різному служителі культу та пересічні віруючі, багаті і бідні, вчені і митці, християни і мусульмани чи віруючі будь - яких інших церков, деномінацій, сект чи харизматичних культів. В цьому її багатоманітність і вічне прагнення пізнання її.

2. Релігієзнавство – галузь знання.

Як і кожна сфера наукового знання, релігієзнавство має свій специфічний об'єкт дослідження. Виходячи із етимології слова «релігієзнавство», часто твердять, що ним є релігія як така. Але така логіка мала б стверджувати, що об'єктом філософської науки є філософія, правознавства – право, мистецтвознавства – мистецтво. Та це зовсім не так. Бо кожна гуманістична наука відтворює конкретну специфічну сторону буття людини в світі, певний вид її діяльності, життєвого досвіду.

Об'єктом релігієзнавства є відображення такого особистісного стану людини, який можна назвати станом самовизначення у світі, здобуття самої себе на основі віднайдення в собі того надлюдського, що єднає її з трансцендентним.

А так як релігія входить у різні форми людського буття, сакралізуючи їх, то релігієзнавство у своєму предметі значно ширше, ніж у своєму об'єкті. Бо предметом релігієзнавства, крім природи релігії є її функціональність. Традиційно релігієзнавство поділяється на два основних розділи: історичний і теоретичний. Останній, в свою чергу поділяється на філософський, соціологічний і психологічний аспекти вивчення релігії.

Отож, історичне релігієзнавство вивчає історію виникнення і еволюції окремих релігій у їхньому взаємозв'язку. Теоретичне релігієзнавство вивчає релігію з точки бачення філософських, соціологічних і психологічних аспектів.

Ці умовно традиційні два розділи чи напрями релігієзнавства становлять відносно цілісну систему наукового дослідження релігії. Тобто, релігієзнавство – це галузь науки, що досліджує феномен релігії.

Зацікавленість чужими релігіями, в контексті порівняння, є давнє, як давнім є міжрелігійні контакти. Але як дисципліна академічна, дидактична, як дослідження – релігієзнавство є відносно молоде.

Перша кафедра релігієзнавства була створена у 1873 р. в Женеві, Швейцарія. Того ж року США запровадили спеціалізацію релігієзнавчу в університеті Бостона. У 1876 р. були відкриті кафедри релігієзнавства в Амстердамі, Гронінгені, Лейді і Утрехті (Нідерланди). У 1885 р. два центри релігієзнавчих досліджень утворено у Франції, в Парижі і Страсбургу. У 1893 р. було запроваджено релігієзнавство в університеті в Уппсалі. Данія утворила кафедру релігієзнавства в 1914 р. в Копенгагені, а Норвегія у 1915 р. – в Осло. Оксфорд першу кафедру «Natural and Comparative Religion» отримав у 1908 р. В Римі викладання релігієзнавства почалося у 1886 р. У 1910 р. утворено кафедру релігієзнавства в Берліні, але в наступні роки «Меккою німецького релігієзнавства» став Марбург завдяки діяльності Р. Отто, Ф. Гайлера і Г. Фріцка.

Міжнародні релігієзнавчі конгреси почали відбуватися від 1900 р. – спочатку в Парижі, згодом, у 1904 р. в Базелі, у 1908 р. в Оксфорді.

Але тільки на VII Міжнародному релігієзнавчому конгресі, який відбувся в Амстердамі у 1950 р., дійшло до створення «International Association for the History of Religions» (IAHR). Це «Міжнародне релігієзнавче товариство» є організацією, яка обіймає різні подібні організації у світі.

Українське релігієзнавство, пройшовши важкий і тривалий період антирелігієзнавців і заідеологізованості, знаходиться на етапі ренесансу. Нові суспільно-політичні реалії демократизації України дозволяють науково вирішувати проблеми феномену релігії в контексті національних державотворчих процесів нашої Вітчизни. Як академічна, дидактична дисципліна, релігієзнавство у вищих навчальних закладах України бере свій початок із середини 1990 – х років, тоді ж у провідних університетах нашої держави появились і перші кафедри релігієзнавства, і спеціалізація релігієзнавця.

У 1993 р. у Києві було створено Українську Асоціацію Релігієзнавців (УАР), котра об'єднує вчених - релігієзнавців, богословів, викладачів релігієзнавства навчальних закладів України. УАР співпрацює з міжнародними організаціями релігієзнавців.

3. Світське і богословське релігієзнавство

Різниця світоглядних позицій, різних культурних традицій, відмінність суспільно-громадського аналізу і оцінок змісту та ознак наукової діяльності породжують різноманіття досліджень релігієзнавців. Досліджуючи один і той же аспект, вони можуть користуватися відмінними пізнавальними нормами – богословськими або світськими. Це й призводить до поділу релігієзнавства на богословське (чи теологічне) і світське (чи академічне). В цьому контексті, світське релігієзнавство, як комплексна галузь наукового знання досліджує суспільно-історичну природу релігії, механізм її соціальних зв'язків з економічними, політичними і духовними структурами суспільства, впливу на особистість віруючих у контексті конкретних історичних умов. Тобто, релігія досліджується, як складова суспільства, об'єктивно, з позицій толерантності.

Богословське (від грец. theos – Бог і logos – вчення) релігієзнавство є системою релігійно-догматичних доказів і обґрунтування надприродних «абсолютних» істин, що впливають з необмеженої надчасової природи Бога. Таке визначення дотичне не тільки до релігій, в основі котрих є поклоніння Богу, але й до тих релігій, де ідея Бога є умовною або й зовсім відсутньою. Та однак, богословське релігієзнавство не зберігає принципу нейтралітету (що властиве світському релігієзнавству), а є конфесійно орієнтоване.

Історичний досвід свідчить, що знання про релігію виникли одночасно із нею, поступово вдосконалюючись. Як віруючим, так і невіруючим служителі тих чи інших релігійних культів доводять, що релігія – довічна наука про земний (і позаземний) шлях людини, визначений Богом. Хоч є релігії де цей шлях людина

знаходить і без «присутності» Бога. Але констатація про пріоритет Бога та чи усього того, що стосується надприродного – є основою основ богослов'я чи релігійних вчень.

Богословське релігієзнавство має свої, властиві йому, дисципліни, котрі можна поділити на три основні групи. До першої групи відносяться догматичне, апологетичне й моральне богослов'я. Догматичне богослов'я доводить існування надприродного в контексті ідеї віри і догматики. Апологетичне богослов'я утверджує загальні положення догматики, походження і сутності релігії, відношення її до науки. Моральне богослов'я обстоює переваги релігійної моралі, важливість її для гуманізації суспільства, виховує людей в дусі милосердя тощо.

До другої групи богословських дисциплін відносяться екзегетика, біблійна археологія, патрологія й історія Біблії. Екзегетика роз'яснює алегоричність біблійних текстів, осучаснює їх для повнішого сприйняття. Біблійна археологія шукає пам'ятки пов'язані з Біблією, доводячи дійсність того про що в ній йдеться. Патрологія розкриває біографії отців і «вчителів» Церкви та коментує їхні твори. Історія Біблії розкриває зміст Старого і Нового Заповітів в контексті віри, канонічності, традицій та історизму.

До третьої групи богословських дисциплін відносяться літургіка, пастирське богослов'я, гомілетика та порівняльне богослов'я.

Літургіка займається питаннями проведення богослужінь (літургії). Пастирське богослов'я вчить церковнослужителів практичної поведінки під час богослужінь, обрядів і поза ними. Гомілетика навчає мистецтву написання і виголошення проповідей. Порівняльне богослов'я займається аналізом вірувань інших конфесій.

Вважається, що початком сучасних відношень між релігієзнавством і теологією є берлінська ректорська промова великого теолога Адольфа фон Гарнацка у 1901 р. в котрій він висловив негачіі наукових можливостей теології в дослідженні позахристиянських релігій. Але, насправді, діалог християнства з іншими релігіями є значно давнішим і почався набагато швидше, ніж виникло релігієзнавство, як окрема наукова дисципліна. Бо, загалом, цей процес почався не з моменту перших контактів християнства із релігіями стародавнього світу (що дотично до християнської теології), але між релігіями в дохристиянську еру. Згодом, у пізньому середньовіччі, розширились відомості про інші релігії, завдяки географічним відкриттям, формуванню релігійного плюралізму, що оживило дискусії з нехристиянськими релігіями. Більше того, в момент входження історії релігії, як дисципліни університетських наук, появилася проблема взаємних відносин між теологією і релігієзнавством. Згаданий Адольф фон Гарнацк у своїй ректорській промові відмовив релігієзнавству, як самостійній науковій дисципліні і взаємним дослідженням релігієзнавчим в контексті теологічних праць. Йому відповів Жан Ревілл, котрий стверджував, що історик Церкви повинен знати інші

релігії світу, щоб краще розуміти історію християнства. Подібну позицію зайняв і Адольф Дайссманн, який підкреслив, що теологія повинна мати добрі взаємні стосунки із релігієзнавством, із пізнанням через нього інших релігій світу, хоча б в аспекті проведення місіонерської діяльності християнства в інших країнах. Бо, як сформулював Ганс-Вернер Генсіхен: «Місійна пропаганда не може абстрагуватися від конкретних умов в яких проводиться».

З цього моменту взаємні відносини між релігієзнавством і теологією стали доволі гармонійними. Цьому підтвердженням була згода представників всіх теологічних дисциплін на першому німецькому теологічному конгресі у 1927 р. в Айсенах за співпрацю з релігієзнавством.

Релігієзнавство завдячує своїм дослідженням місіонерам. Між богословським релігієзнавством і світським релігієзнавством існує стислий зв'язок дотичний поля праці, як на історичних обумовленнях, котрі виникають із факту, що релігієзнавство випрацювало свої методи на прикладі історичної теології і, що часто воно розкриває інші релігії (історію, догматику, обряди тощо) за допомогою категорій напрацьованих теологією. В цьому контексті було б дуже добре, якби релігієзнавець мав необхідну теологічну підготовку. Існує, незалежно від різниць між власною і чужою релігією, спільний спосіб бачення явища віри.

З іншого боку, релігієзнавчі дослідження є дуже важливими для самої теології, незалежно від того, чи це теологія християнства, чи ісламська, чи індуїстська, чи будь-якої іншої релігії. Власне, на це звернув свою увагу II Ватиканський Собор в «Декреті про відносини Церкви до нехристиянських релігій» в котрому деякі з них отримали позитивну характеристику із погляду на подібність до християнства, а в аспекті догматичному зараховуються інші релігії до «різноманітних елементів спасіння і правди».

Само по собі світське релігієзнавство не є в стані вказати будь-яку дорогу спасіння, не може бути засновником нових релігій, ані апологетом існуючих, ані їхнім тотальним критиком. Бо віра, як і невіра, мають інший ґрунт, інший фундамент, ніж знання про релігії.

4. Релігієзнавство як наука і його дисципліни

У релігієзнавстві поєднуються різнопредметні знання про релігію, тому воно є і єдиною і полідисциплінною сферою гуманістичного знання. Бо такі наукові галузі як філософія, історія, етнографія тощо містять в собі поверхові знання про релігію, але вона не є основним об'єктом їхніх досліджень. Релігія в цих науках досліджується тільки як окремий аспект, а не як цілісний духовний багатофункціональний комплекс. Власне, релігієзнавство із його окремими дисциплінами є тією наукою, де релігія виступає об'єктом досліджень у поєднанні всіх структурних компонентів, всіх систем функціональності, всієї різноманітності її суспільно-духовних процесів.

Отже, релігієзнавство має свій власний предмет досліджень, яким є релігія в усій єдності її функціональності, закономірності, структурованості. До основних релігієзнавчих дисциплін належать: філософія релігії, феноменологія релігії, типологія релігії, географія релігії, історія релігії, етнологія релігії, соціологія релігії, психологія релігії. Коротко розкриємо ці дисципліни.

Філософія релігії. Термін «філософія релігії» вживається від XVIII ст. Це поняття виражає стислий зв'язок між релігією і філософськими дослідженнями, а також означає, як вищезазначено, наукову дисципліну. Генетичне поняття і сама спеціальність філософії релігії виводяться з епохи Просвіщення. Основи філософії релігії закладені нідерландським філософом Б. Спінозою, продовжено німецьким філософом Г. Гегелем. Філософія релігії раціонально осмислює природу, сутність і сенс релігійного феномену. Основною рисою філософії релігії є її людиномірність, бо найважливішим у релігійному комплексі є відношення: «людина – надприродне». В цьому контексті філософія релігії досліджує відношення людина і Бог, вічність і час, «ніщо» і абсолют, докази богопізнання, докази Божого буття, добро і зло тощо. Філософія релігії є теоретично-методологічною основою релігієзнавчих дисциплін і змістовного синтезу їх результатів.

Феноменологія релігії. Це доволі молода галузь релігієзнавства, котра із труднощами пробивалась у світ релігієзнавства, не дивлячись на те, що французький дослідник Шантепі де ля Соссей у 1887 р. опублікував «Підручник історії релігії» із феноменології релігії. Перелом для визначення цієї галузі наступив у 1933 р., коли нідерландський вчений Герард ван дер Лееув опублікував велику «Феноменологію релігії». Велике значення мала також феноменологія румунського релігієзнавця із Чикаго Мірче Еліади спочатку французькою під титулом «Traite d'histoire des religions», німецькою перекладена у 1954 р. Також феноменологія Фрідріха Гайлера, Гю Віденгрена та ін. підняли і утвердили феноменологію релігії у системі дисциплінарній релігієзнавства.

Феноменологія релігії має завдання вивчення релігійного феномену без будь-яких ідеологічних і світоглядних упереджень, тобто об'єктивно. Спираючись на результати історії релігії, феноменологія релігії охоплює багатство окремих релігійних явищ і уявлень, які можна порівняти з точки зору формальної та інтенціональної (якби найповнішої). Таким чином, умовно можна вважати феноменологію релігії «порівняльним релігієзнавством», хоча це comparative religion не є бездискусійне. Бо метою порівняння є зрозуміння релігійних явищ, охоплення їх сутності, але не їх значення. Це означає, що феноменологія релігії керується принципом еросхе (від грецьк. – «зупинка»), тобто утримується від завчасних відповідей та суджень і таким чином впроваджує дослідника в ситуацію слухача. Феноменологія релігії є необхідним теоретично-методологічним засобом розкриття сенсу релігійності, тобто природи і сутності релігії, на об'єктивних позиціях.

Типологія релігії. Її предметним полем є класифікаційні групи релігій, що складаються за певними підставами і мають спільні риси. Наприклад: родоплемінні, національні, світові релігії, новітні «нетрадиційні» релігійні культури. Завданням типології релігії є відокремлення типових явищних форм, котрі, однак не стосуються окремих явищ, як віра в Бога, культу, образу людини і т.п., але їх зміст становить історичні події як типові явища. Релігії поділяють на групи на підставі: подібності віровчень, етнічних ознак, часу виникнення, рівня організації, державного статусу. Дана модель типології базується на найзагальніших принципах. Є й інші моделі типології релігій, наприклад, Гегель, одним із перших у Європі розробив таку модель типології: релігія природи, релігія духовної індивідуальності, абсолютна релігія. У «Релігієзнавстві» за редакцією В. Лубського і В. Теремка подано такі критерії типології релігії: статистичний, час виникнення, рівень організації, державний статус, правовий статус, форми поширення, етносоціальні критерії показ сучасної релігійної карти світу і статистичних даних про віруючих різних релігій.

Географія релігії. Її завданням є дослідження загальної схеми поширення різних релігій, показ сучасної релігійної карти світу і статистичних даних про віруючих різних релігій і конфесій, передбачення стратегічних змін у територіальній конфігурації поширення релігій і конфесій. В даних аспектах вивчається роль природного фактору в появі і поширенні релігій тієї чи іншої конфесії в різних країнах і континентах, розкриваються умови їх виникнення в тому чи іншому географічному регіоні, виявляється зв'язок етнічного і конфесійного, господарського і комунікаційного у формуванні релігійного пейзажу. Географія релігії має справу із взаємними залежностями між релігією і простором. Основним для географії релігії є створення і опис мапи діючих на землі релігій і в першу чергу діючих в даний час. Але зображення мапи, її генеза, показують нам, що географія релігії є тісно пов'язана із історичною географією, а власне, із фактами фізичними і статистичними, з їхніми історичними змінами. Тому в релігійно-географічних дослідженнях першочергове значення має мапа динамічна, а не статистична. У мапографуванні релігії важливе значення має вихідна (початкова) точка релігійного генезису, яка часто згодом стає релігійним центром, «святою точкою», а також географічний «релігійний вододіл». З цього випливає, між іншим, напрямок молитви і культивна вісь, на якій ставляться сакральні будови. Звідси в християнстві, в якому слова *ex oriente lux* набрали своєрідне значення, є вирішально скеровані на схід як церков, так і гробів, а значить орієнтовані в безпосереднім сенсі того слова. *Ex oriente lux*, світло походить із Сходу, так це окреслюємо, маючи на увазі натуральний схід сонця, але також релігійне значення цієї колиски світових релігій. Полярності Схід-Захід відповідає кордон, який існує між Північчю і Півднем. Існує він в духовній сфері значно раніше, ніж політики відкрили його як різниці між багатими і бідними. З

релігійно-географічної точки бачення полярність Північ-Південь має головне значення для внутрішньо-релігійного плюралізму, коли йдеться про різні релігійні школи. Вищезазначене обов'язково враховує географія релігії, не обминаючи й те, що називається географією трансцендентною, йдеться про уявні образи, такі як небесний Єрусалим, замок Грааля, рай, пекло. Тобто, кваліфікація різних напрямів неба за допомогою географічних даних, власне, геомантика, впливає на будівництво будинків, міст, що також повинна мати на увазі географія релігії.

Історія релігії. Це галузь знань, яка є складником і специфічною формою історичної свідомості людини, її пам'яттю про змагання з природою, про перебіг особистісного і суспільного буття, про відносини з богами і духами (демонами). У витоків цієї науки стояли такі видатні наукові постаті як Ф. Вольтер, Д. Віко, Й. Гердер, Г. Гегель, Л. Фейєрбах, Е. Тейлор, І. Огієнко, М. Бердяєв та ін., котрі розробляли різні історико-філософські напрями історії релігії. Сутність історії релігії, як категорії релігієзнавства, висвітлює головне, закономірне в зародженні й розвитку релігійного феномена, зумовлене необхідними, внутрішніми і зовнішніми зв'язками. А спрямованість руху релігійного феномена у значенні ідеалів і потреб віруючого, виражають комплексний сенс історії релігії. Важливим в дослідженнях історії релігії є цивілізаційний фактор. Тому що виникнення і розвиток історичних типів релігії, форм релігійності, зумовлені умовами життя у тих чи інших суспільно-економічних формаціях і у переходах від однієї (нижчої) формації до іншої (вищої). Це формує понятійне мислення, світорозуміння, кругозір особистості і прагнення усвідомити своє місце у житті і у світі. Проте етапи еволюції суспільства не є закономірними для еволюції релігії ні в етнічному, ні в геополітичному аспектах. Швидше йдеться про змішаний алогічно-переплетений принцип. Тому кожне суспільство наділене на певному етапі (коротшому чи довшому) відносною власною релігійністю як суспільства, так і особистості в ньому.

Зміст власної релігійності, а безпосередньо, віра в трансцендентне, релігійні уявлення, поклоніння, почуття, функції, формують сутність релігійного феномена, його історичні форми, бо в ньому акумулюють потреби і установки людини через які і з яких вона сприймає дійсність. Тому в історико-релігійних дослідженнях необхідно обов'язково враховувати цю подвійність: власний зміст і фактори суспільного розвитку. Не випускати з виду вектор чуттєвого і надчуттєвого, постійно враховуючи, що людина (у своїй більшості) є одночасно релігійною і членом суспільства. Незалежно від того чи її теїстичний тип релігійності представлений політеїзмом чи монотеїзмом.

В сферу інтересів історії релігії входить історія церкви, деномінацій, сект, «нетрадиційних» та містичних культів. В Україні цей інтерес ще й направлений на дослідження дохристиянських вірувань наших пращурів, поширення християнства в Русі-Україні, феномену Київського християнства, Українського православ'я й

греко-католицизму та інших релігій і конфесій, державно-церковного життя в Україні у різні її історичні періоди.

Історія релігії є незамінною підставою всіх інших релігієзнавчих досліджень, котрі направляють до писаних джерел, які існують як канонічні тексти святих писань, слова і біографії видатних постатей релігії, міфи, написи, гімни і молитви. Тобто, історія релігії також є безпосередньо пов'язана (і прив'язана) із філологією, антропологією, археологією. Але, щоб релігієзнавче дослідження було якнайглибше, релігієзнавець повинен ознайомитися із властивим середовищем. Тобто, пізнати і відчути місце дослідження у всіх його змістах і формах.

Етнологія релігії. Вона цікавиться проблемою походження і початків релігії та етносу, з'ясовує вплив релігії на формування етносу і навпаки. Етнологія релігії вивчає релігійні аспекти життєдіяльності етапів та релігійного буття особи в ньому або всієї етнічної спільноти. Тобто, етнологія релігії виявляє і вивчає взаємозумовлені, складні і суперечливі зв'язки етнічної та релігійної сфери суспільного життя. Але, одночасно, релігія і етнос – явища відмінні. Релігія відображає трансцендентні сфери буття людини, а етнос – не трансцендентне явище, а результат взаємодії різних складників у процесі природного творення певної спільноти людей у різноманітності всіх суспільних зв'язків. Тож, етнос і релігія не є рівнозначними: етнос – природна, соціальна, культурна, економічна одиниця, а релігія – явище, що має трансцендентний ірраціональний вияв. У первісну епоху існували такі тісні зв'язки між релігією та етносом, що можна стверджувати про їхню тотожність. Якщо релігія етносу зростає разом із ним, то вона зберігає народ, його традиції. Така етнорелігійність ототожнює етнічність індивіда із його релігійною належністю. Але з розвитком людства така тотожність релігійного і етнічного поступово припиняється. На перший план виходить або етнічне, або релігійне, тобто одне із них стає другоплановим. Для етносу релігія є характерною ознакою, але складова не є обов'язковою. Наприклад, в американській нації релігія не виступає (якась конфесія) критерієм національної ідентифікації. Та навіть українців сьогодні не можна ототожнювати з якоюсь конкретною конфесією. Людство стає більш поліетнічним і поліконфесійним й поволі входить в космополітизм (від грецьк. *kosmopolitus* – громадянин світу). Космополітизм виник у Стародавній Греції, якщо сприймати його у чистому вигляді, натомість, релігійний космополітизм – явище більш пізнішого періоду, котре долає етнічності релігії. Характерною ознакою світових релігій, якраз і є космополітизм, який утверджує в релігії загальнолюдські цінності миру, справедливості, свободи, братерства, рівності для людської особистості, надає їй життєвого оптимізму, безкорисливої допомоги потребуючим тощо.

В житті українства релігія відіграла особливу роль і є свідченням безпосереднього взаємозв'язку між релігійним і етнічним. Згодом українці попали

під вплив різних релігій і конфесій: православ'я і католицизму; греко-католицизму і протестантизму; сектантства і новітніх культів. Натуральна етнічність українців перервалася у X ст. із впровадженням християнства як державної релігії Київської Русі. У XVI ст. моноконфесійність України була розмита утворенням Греко-католицької церкви і появою різних протестантських течій. Отож, християнство поділило українців за конфесійною ознакою. Почали виникати міжконфесійні суперечки, втрачалось поєднання конфесійного із національним. Особливо після 1686 р., коли Київське православ'я підпорядкувалося Московському патріархату і почався процес денаціоналізації українців. З іншого боку, після Замойського синоду 1720 р. Греко-католицька церква попала під латинізації в догматах і обрядах. У XX ст. українців накриває атеїстична хмара комуністичної влади, яка через мову і ознаки національних виявів релігії знищувала етнічність українців. Але етнічне завжди сильніше за релігійне, воно змогло перемогти чужі ворожі ідоли та ідеали і відродити та утвердити своє національне і релігійне життя.

Соціологія релігії. В історичному аспекті перші спроби соціологічної рефлексії мали місце ще в епоху Відродження. Соціологія релігії формувалася в кінці XIX – на початку XX ст. У її витоків стояли І. Вах, Е. Трельч, Е. Дюркгейм, М. Вебер, Г. Керер, Д. Угринович та ін. Її предметним полем є релігія, суспільство і людина у їхньому взаємозв'язку і взаємозумовленості. Соціологія релігії досліджує соціальні причини, що покликали релігію до життя у комплексі закономірностей, генезису, функціонування її у суспільстві, вивчає цей релігійний комплекс, його ролі, сутності, впливу на особистість, культуру; аналізує їх взаємодії і взаємозв'язки. В цьому контексті соціологія релігії має два рівні: теоретичний і емпіричний. Основним предметним полем релігії «є проблеми інституалізації релігії», характер, структура, типологізація релігійних спільнот, релігійних інститутів, їх історичного генезису, ролі та місця в соціальній структурі того чи іншого суспільства. Тому соціологічний аналіз релігійних організацій крізь призму об'єктивно існуючих взаємовідносин релігійної громади із оточуючим суспільно-соціальним середовищем, роль і місце релігійних організацій у цьому середовищі, є тим ключем, що реально відкриває двері сутності релігії як функціонально-суспільного феномена. В цьому зв'язку соціолог релігії сприймає релігію як форму соціального утворення, тобто не тільки як суму вірувань, вчень, ідей, а як групу людей, котра сповідує ці вірування. Є такі види релігійних організацій: церква (наприклад, християнство католицьке чи православне), секта (наприклад, Свідки Єгови), деномінація (наприклад, баптизм, п'ятидесятництво), харизматичний культ або культ (наприклад, Церква Живого Бога, «Міжнародне товариство свідомості Крішни»).

У процесі самоусвідомлення, соціологія релігії, як й інші суспільні науки, є засобом спроможним дати наукове підґрунтя національній ідеї і суспільним

ціннісним орієнтирам, без котрих є неможливим повноцінне життя як окремого індивіда, так і суспільства в цілому.

Психологія релігії. У загальному означенні психологія релігії досліджує емоційний вимір релігії. Ця галузь, знань як самостійна дисципліна, виникла у другій половині XIX ст. Її становлення пов'язане із такими видатними вченими як: Ф. Шлейєрмахер, В. Вундт, Т. Рібо, У. Джемс, Дж. Леуба, Г. Спенсер, Б. К. Маліновські, С. Холл, Е. Старбек, Д. Пратт, Г. Стреттон, Р. Отто, М. Бердяєв та ін. Завданням психології релігії згідно Г. ван дер Лееува, є «зрозуміння того, що є духовне в релігії». Релігія є головною, об'єктивно даною величиною, а до різноманітних форм її маніфестації належить також світ переживань релігійної людини, що виявляється як в звичайній релігійній вразливості, так і в надзвичайних формах релігійних переживань: покликання, видіння і голосів, а також у чудах (дивах), екстазі і навроченнях. Завдання психології релігії полягає на дослідженні впливу випробування Абсолюту на психіку людини і переживання себе як створеної істоти.

Отож, психологія вивчає психологічні аспекти релігії як форми суспільної свідомості і ціннісно-орієнтаційної діяльності. Зацікавленням психології релігії є передусім різноманітні вияви у психіці людини такого феномену, як релігійна духовна ціннісність, яка є цінним, важливим для людини, соціальної групи у духовній сфері. Психологія релігії утримується від будь-яких суперечок щодо існування і натури невидимого, надприродного світу. Вона досліджує всі психічні вияви, наповненні релігійним змістом чи пов'язані релігійними впливами. Предметом психології релігії і є психічні явища, і психологічні впливи з релігійним змістом, основу якого становлять віра в існування надприродних сил, від волі якої залежить земне життя: мотивації; емоційні, пізнавальні, уявно – фантазійні процеси; особистісні особливості; характер, вчинки, поведінка, спілкування. Тому психологія релігії є важливою складовою комплексу як релігієзнавчих, так і теологічних наукових дисциплін.

5. Теорії походження релігії.

Всі релігієзнавчі теорії походження релігії базуються в основному на філософських принципах: ідеалістичному чи матеріалістичному. На сучасному етапі існує багато різноманітних теорій походження релігії, котрі з врахуванням внутрішньорелігійного і зовнішньорелігійного плюралізму, сходяться на спільному, – що релігія є надзвичайно важливим загальнолюдським інститутом суспільства. Із великого розмаїття теорій походження релігії все ж варто виділити найбільш поширені концепції: матеріалістичну (марксистську), об'єктивно і суб'єктивно - ідеалістичну (богословську), натуралістичну та соціологічну. Перед тим, як приступити до короткого висвітлення зазначених теорій, варто зробити декілька зауважень. В наш час більшість незалежних вчених визнають, що

неможливо відкрити таємницю походження релігії ні в ранніх етапах її з'явлення, ні в розкритті значення цих етапів. Тому що походження релігії заховано в глибинних пластах історії, починаючи з доісторичного. Але не дивлячись на це, вчені XIX ст. продовжували пошуки походження релігії, щоб через шляхи її походження вийти на шлях походження людства і сутність людського буття. Важливою віхою в цих пошуках, вияснити походження релігії, була публікація праці Чарльза Дарвіна (1809-1882) «Походження видів шляхом природного відбору» (1859). Метою написання цієї книги було прагнення пояснити походження людства з точки зору «еволюції». Цей вектор підхопив Гербер Спенсер (1820 – 1904), а за ним й інші науковці, йдучи за цим вектором матеріальним чи ідеалістичним шляхами.

Матеріалістична (марксистська) теорія. Спираючись на складні процеси внутрішніх духовних цінностей, на самопізнання і одночасне врахування сил природи у сфері людської життєдіяльності як в межах міфологічної діяльності, так і згодом в межах релігійної свідомості, появляється рефлексійне мислення. Воно сприяє пізнавальній активності людини, критичному переосмисленню світоглядних і духовних цінностей. Відходячи від міфотворчості і поступово вводячи ідеї сутності буття і природи людини, філософія починає надщерблювати міфологічну і релігійну свідомість, виходячи на самостійну наукову базу.

Тому і філософія, і релігія, є продуктами суспільної свідомості, продуктами внутрішньо взаємопов'язаними. Рефлексії філософії є більш раціональними, ніж рефлексії релігійні – більш теоретичні, фідеїстичні, містифіковані. Спочатку філософія виникає як дитячий матеріалізм із певними ідеями скептизму і критицизму по відношенню до міфологічних і ранніх релігійних поглядів, внаслідок чого духовна життєдіяльність розділяється на релігійну і нерелігійну сфери. Остання стає ідеологічним конкурентом першої і зароджує атеїзм, як форму вільнодумства у філософсько-матеріалістичних теоріях, К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна та ін. Ці марксистські релігієзнавчі теорії, розроблені у XIX – XX ст., і є певним ступенем розвитку матеріалістичних поглядів.

Маркс вважав, що релігійне життя – це ознака невідосконалення земного існування. Люди прагнуть у своєму релігійному житті знайти у фантазіях те, чого вони в реальності не мають: самоповагу, надію, віру в майбутнє і т.п. У своїй статті «До критики гегелівської філософії права» (1844) Маркс дав таке визначення релігії: «Релігія – це ридання пригніченого, серце безсердечного світу і душа бездушних обставин. Це опіум для народу». Для Маркса релігія стала структурою пригнічення, так як вона підтримувала правлячі класи, котрі, згідно неї, стали такими з волі Божої. Відомо, що абстрактне мислення породжує розбіжності між людською думкою і реальністю. Тому марксистки вважають, що цей вододіл розбіжностей є основою виникнення релігійних поглядів як ілюзорного відображення реального. В цьому контексті Енгельс дав таке

визначення релігії: «...Всяка релігія є не що інше, як фантастичне у головах людей тих зовнішніх сил, які панують над ними у їх повсякденному житті, — відображення, у якому земні сили приймають форму неземних». Таким чином, марксистки зводять релігію до вигадки, фантазії, ілюзії людей пригнічених соціальними умовами буття. І що, власне, у класовому суспільстві релігія і є тим засобом пригнічення, експлуатації людини правлячими класами. Тож не дивно, що ці ідеї стали наріжним каменем войовничого атеїзму, який у своїх працях розвинув В. Ленін, а радянська комуністична атеїстична система реалізовувала, починаючи із Жовтневого перевороту 1917 р. аж до кінця 1980-х років.

Об'єктивно і суб'єктивно-ідеологічна (богословська) теорія. А. Об'єктивно-ідеалістична теорія. Її принцип пояснення релігії базується на визнанні існування надприродного джерела: Бога, «трансцендентного», «Абсолюта» тощо. Ця теза є спільною для всіх напрямів християнства, ісламу, юдаїзму інших релігій. Наприклад, ця сутність Бога є в християнському Символі віри чи ісламській шагаді. Це означає, що сутність релігії є похідною від функції Бога. Звідси, людина – це Боже творіння, яке прагне до злиття з Ним. Отож, щоб доказати сутність та існування релігії необхідно довести сутність та існування Бога. На цьому векторі існує дві тенденції: *раціоналістична* та *ірраціоналістична* або (*фідейстична* – *fidei* від лат. – віра). Перша тенденція є впливовою у сучасній релігійній філософії і спирається на вчення католицького теолога Томи (Фоми) Аквінського (1225-1274). У поглядах на знання і віру він ясніше від давніх схоластів відділив знання від віри, сферу розуму від сфери одкровення. Сфера знань, за Томою, більш ширша: розум пізнає не тільки матеріальні речі, але також Бога, Його існування, Його діяння і властивості. Але існують істини, які для розуму недоступні, як, наприклад, Пресвята Трійця, первородний гріх, створення світу в часі; це – істини віри, до яких тільки одкровення може дати доступ людям. Деякі істини перевищують розум, але жодна йому не супротивить. Не може бути суперечності між одкровенням і розумом. Всяка істина походить від Бога. На основі цього постулату філософія і теологія розмежувалися. Теологія будує на ґрунті одкровення, а філософія – тільки на засадах розуму. У вченні про Бога, Тома виділив два основних пункти: існування Бога і ознаки Бога. У першому пункті Тома базує свої доводи існування Бога на досвіді, бо такий досвід можливий, але повинен виводити існування Бога не з невідомої нам Його сутності, а з відомих нам Його творів. Тома Аквінський дав п'ять доводів існування Бога.

Перший (*ex motu*) – з існування руху висновує, що існує першопричина руху – Бог;

Другий (*ex ratione causae efficientis*) – із несамосущості світу висновує, що існує само-суцця істота, яка є причиною світу – і це є Бог;

Третій (*ex possibili et necessario*) – із випадковості речей висновковує, що поза ними існує доконечна істота – Бог;

Четвертий (*ex gradibus perfectionis*) – з факту, що існують істоти різної досконалості, висновує, що існує найдосконаліша істота – Бог;

П'ятий (*ex gubernatione rerum*) – з усезагальної доцільності природи висновує, що існує найвища істота, яка управляє природою і діє доцільно – Бог.

Натомість, щодо ознак чи властивостей Бога, то вони усталені авторитетом Святого Письма й Писань Отців Церкви. І з усього контексту Тома Аквінський вважав: 1) властивості Бога можна пізнати розумом; 2) людський розум пізнає властивості Бога не прямо, а опосередковано (дорогою негачії чи еміненції) – тобто через заперечення або через нескінченне посилення властивостей скінченних істот; 3) метафізичною суттю Бога є самосушність (*aseitas*). З цього випливає, що Бог – це єдина сутність, яка існує сама по собі, всі решту є сутностями залежними.

Ірраціоналістична чи фідеїстична тенденція також є важливою у сучасній релігійній філософії. Визначним представником цієї тенденції був Карл Барт (1886–1968), швейцарський протестантський теолог, засновник діалектичної теології, яка відкидала можливість природного розуміння Бога, залишаючи людині вибір вирішення проблеми віри в Бога. Раціоналізму томізму Барт протиставив сліпу віру, стверджуючи, що у дії віри народжується пізнання і що віра це те, що походить від Бога і надається людині через одкровення.

Подібну точку зору висловлював і французький філософ Анрі Бергсон (1859-1941), також доводячи, що розум не може досягнути природи, а тим більше Бога. Бог релігії є іншим, ніж Бог філософії, бачений розумом. Подібні фідеїстичні концепції властиві сучасному православ'ю, ідеологи котрого також стверджують, що Бог недоступний людському розуму.

Спробами осягнути джерело релігії через своєрідний психологічний аналіз і синтез ірраціональної тенденції із сучасною теологією активно займався німецький протестантський теолог і релігієзнавець Рудольф Отто (1869-1937). У своїй книзі «Святе» (1917) він писав про нераціональну і небезпечну суть релігії. Називав її нумізне (від лат. – божественна сила). Це нумізне викликає особливі відчуття страху і захоплення, це щось «зовсім інше» у відношенні до людини. Воно виникає швидше із віри, ніж із раціонально показового. Отто вважав, що святе чи нумізне неможливо ні описати, ні визначити, воно може тільки «прокинутися» і «бути направленим на щось».

Подібний психологічний аналіз в області релігійного досвіду розробив американський філософ Вільям Джеймс (1842-1910). В цьому контексті він мав такі два погляди. Першим було те, що становим хребтом релігії є ніщо інше, як досвід, тобто релігію прагнув розвивати на основі досвіду. А другий – про те, що усі окремі прояви релігії не мали значення, але релігія є найважливішим, оскільки просто становить «переконання, що не все є марнотою». Він був переконаний, що немає взагалі знання без віри, навіть містичні пережиття так само є досвідами. Він твердив, що побожність більше наближається до істини, ніж релігійний лібералізм.

Б.Суб'єктивістська теорія. Психологічному аналізу ірраціоналістичної концепції В. Джеймса передував романтичний почуттєвий рух німецького протестантського філософа релігії Давида Фрідріха Шляєрмахера (1768-1834). Для нього релігія не була ні метафізикою, ні етикою: він не вважав догмати необхідними складовими релігії, навіть такі як, віра в Бога як особу та особисте безсмертя. Релігія для Шляєрмахера була тільки почуттям «цілковитої залежності», на якому базується наш стосунок до Бога і за допомогою якого ми стикаємось із нескінченністю. На суб'єктивно - ідеологічних позиціях розуміння походження релігії стояв і видатний німецький філософ Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770 – 1831). Він розумів релігію не як почуття (на відміну від Шляєрмахера), а як комплекс уявлень. Тому релігії він розрізняв за рівнем їх уявлень і у властивому йому еволюційному та конструктивному стилі поєднав їх в історичний ряд, де визначив три фази розвитку: першу фазу утворюють східні природні релігії; другу – релігія духовної індивідуальності, яка також проходить три фази, піднесення – у жидів, краси – у греків, доцільності – у римлян. Третьою, останньою, фазою є абсолютна релігія істини, свободи та духа – християнство. Сучасний американський психолог Гордон Оллпорт абсолютизує об'єктивні особливості релігійних переживань, притаманних окремій людині, твердячи, що кожний віруючий має власну релігію. Така крайність висновує, що скільки віруючих, стільки релігій. З точки зору теології, така форма суб'єктивізму розглядає релігію як породження людської свідомості, а не як продукт одкровення Бога. Загально, суб'єктивізм нехтує релігійною догматикою, релігійною ідеологією та абсолютизує почуття чи уявлення індивідуума.

Натуралістична теорія. Ця теорія стверджує, що релігія породжується внутрішніми потребами людського організму, його фізіологічно-біологічними процесами. У цьому контексті коротко розглянемо два основних вчення цієї теорії: вчення австрійського психіатра Шльома Зигмунда Фрейда (1856–1939) і вчення німецького психолога і філософа Еріха Фромма (1900–1980).

Загально відомо, що З. Фрейд описував походження релігії своїми психологічними методами із врахуванням Едипового комплексу, але із неприязним ставленням до релігії. Фрейд був сам нерелігійною людиною, як згодом і його діти. А Давид Вульф констатує це гостріше: «Фрейд – безбожний жид». За Фрейдом, людина у своїй первинній еволюції надає силам природи характер батька і перетворює їх в богів, дотримуючись при цьому не тільки інфантильного, на ґрунті Едипового комплексу (син-мати-батько), але й філогенетичного прообразу. Згодом сили природи втрачають свої людські риси, але безпомічність людини залишається, а з нею туга за батьком і богами. «Боги зберігають своє трояке завдання: нейтралізують жах перед природою, примирюють із страхітливим фатумом, який перш за все виступає в образі смерті, і винагороджують за страждання і нещастя, що випадають на долю людини в

культурному співтоваристві». Фройд стверджує, що релігійні уявлення виникли із тої ж самої потреби, що і всі інші завоювання культури, із необхідності захистити себе від над - могутності природи.

У своїй книзі «Тотем і табу» Фройд показує походження релігії (зокрема тотемізму) за принципом відношення «син-батько», де Бог є возвишеним батьком (возвеличеним отцем), туга за батьком – корінь релігійної потреби. Згодом в суспільній еволюції людства, звіри – тотеми стають священними звірами богів, богами, наприклад, ранні національні релігії. Розвиваючи у своїй праці «Майбутнє однієї ілюзії» Фройд із врахуванням Едипового чи батьківського комплексу та лібідо (сексуальний потяг людини), наголошуючи на ці природжені інстинкти, на тугу дитини-юнака за батьком, стверджує, що це (останнє) ідентично потрібні у захисті від наслідків людської немочі. Тож, висновує Фройд, спосіб, яким дитина переборює свою дитячу безпорадність, надає характерних рис реакції дорослого на свою, визнану ним, безпорадність, а такою реакцією і є формування релігії. Релігійні уявлення, з точки зору психічного генезису, Фройд назвав ілюзіями, хоч водночас, визнав, що про релігійні вчення відомо надто мало. Та спираючись на психоаналіз, Фройд стверджує, що аналогічно дитині, яка в своєму розвитку проходить через страх, потяги та інші неврози, так і людство, як одне ціле, попадає в подібні становища, аналогічні неврозам. Звідси висновує Фройд, «релігію у такому випадку, можна було б рахувати загальнолюдським нав'язливим неврозом, який, подібно відповідному дитячому неврозу, має коріння в Едиповому комплексі, в амбівалентному (роздвоєному) відношенні до батька». Отож, за Фройдом, релігійні вчення, віра в Бога – це нав'язливий невроз, ілюзії, амбівалентність, пов'язані із комплексом Едипа, тобто релігія виникає через немічність людини перед протистоячими силами природи і внутрішніми інстинктивними силами. Ці своєрідні висновки і міркування Фройда спростувала духовна практика людства, в тому числі й у релігійній сфері.

Вчення Еріха Фромма на векторі психологія – релігія збудовано на заснованим ним же гуманістичному психоаналізі. У сфері віри, релігії основна проблема для нього не в тому чи вірить людина, чи вона релігійна, як вона розуміє Бога, а в тому, чи живе вона духовно, морально у любові і добродійності, чи живе вона у гармонії душі і тіла, чи мислить за істиною. Фромм під релігією розумів «будь-яку прийнятну групою систему мислення і вчинків, яка дозволяє індивіду вести осмислене існування і яка дає об'єкт для вірного служіння». За Фроммом, людина є частиною природи, підпорядкована фізичним законам і не може їх змінити. Усвідомлюючи себе, людина розуміє свою безпомічність і обмеженість власного існування. Вона передбачує свій кінець – смерть. «Вона ніколи не звільниться від діхотомії свого існування; вона не може звільнитися від розуму, навіть, якщо б захотіла; вона не може звільнитися від тіла, поки жива, і тіло змушує її бажати життя». Цю дилему Фромм так констатує: «Людина – єдина

тварина, для котрої його власне існування є проблемою; вона повинна її вирішувати, і їй від неї не заховатися». Звідси і невдоволення, і бажання шукати нові рішення, і протилежність існування, і прагнення до прогресу. Дисгармонія людського існування народжує потреби, котрі виходять далеко за межі його тваринності. Ці потреби викликають потребу у відродженні єдності і рівноваги між людиною і рештою природи. Спираючись на мислення, на процес життя, на свої відчуття і дії, людина прагне знайти нову рівновагу, нову гармонію. «Відданість такій меті, ідеї чи силі, котра перевершує людину, — такій, як бог, — є вираженням цієї потреби у повноті життя». Таким чином, ідея Бога, релігії, є нероздільною і необхідною потребою повноти людського життя у повноті його гармонії. Фромм зазначає, що всі люди – ідеалісти. Питання в тому у які ідеали вони вірять і які мають релігійні потреби. «Немає жодної людини, у котрої не було б релігійної потреби – потреби в системі орієнтації і об'єкті для служіння; але це нічого не каже нам про специфічний контекст її прояву». Але Фромм таку релігійну потребу розуміє ширше. Людина може поклонятися тваринам, деревам, ідолам, невидимому Богу, святим, предкам, нації, класу, партії, грошам, успіху. Суть не в тому, стверджує Фромм, релігія чи її відсутність, а в тому, якого роду релігія. Чи це релігія, яка сприяє людському розвитку, розкриттю людських сил, можливостей, чи це релігія, яка ці сили і можливості паралізує. Але те, що людина має потребу в релігії підтверджується фактом універсальної присутності релігії в історії. В цьому контексті Фромм розглядає два види релігії: авторитарну і гуманістичну. Авторитарна релігія це – визнання людиною якоїсь вищої невидимої сили, яка керує її долею і вимагає послуху, пошани і поклоніння. Тобто, людиною керує вища сила, яка стоїть над нею і цій силі людина повинна бути покірною. Непокірність вважається гріхом. Людина перед цією вищою силою капітулює, втрачає незалежність і цілісність як індивід, але отримує відчуття захищеності, стає часткою впливової могутньої сили. За Фроммом, у авторитарній релігії Бог є символом влади і сили («владика», «всемогутній отець»), а людина є йому підпорядкованою.

У гуманістичній релігії, навпаки, центральне місце займає людина і її сили. Тут людина повинна розвинути свій розум, щоб зрозуміти себе, своє відношення до інших і своє місце у Всесвіті. Релігійний досвід у такої релігії – переживання єдності із усім, що базується на спорідненості людини із світом, який досягається думкою і любов'ю. «Мета людини у гуманістичній релігії – досягнення величезної сили, а не величезного безсилля; добродійність – у самореалізації, а не в послуху... У випадку, якщо гуманістичні релігії теїстичні, бог в них є символом сил чи самої людини, які реалізуються ним у житті, а не символом насильства і панування, не символом влади над людиною». Прикладом гуманістичних релігій є буддизм, даосизм, християнство (не всі напрями). Так, кальвінізм є прикладом авторитарної релігії. Деякі елементи авторитаризму чітко спостерігаються в

ісламі, юдаїзмі, московському православ'ї. Отож, у розумінні релігії, релігійного досвіду, Фромм у центрі ставить людину, її життєдайність, її прагнення гармонії із собою та із Всесвітом, її гуманістичний психологізм.

Соціологічна теорія. Яскравим представником цієї концепції вважають французького філософа Еміля Дюркгейма (1858-1917). Він, жид за походженням, котрий на короткий час вступив у римо-католицизм, але за своїми переконаннями був атеїстом значну частину свого життя, зробив великий вплив на багатьох людей, впроваджуючи в їх свідомість трактування релігії як соціального факту. Він припускав, що існують два види уявлень: індивідуальні та колективні. Перші є витвором індивідуального інтелекту, а другі мають колективне походження. Життя людини протікає серед суспільних факторів, різних інституцій, структур, звичаїв, обрядів, релігійних вірувань, а все це – продукт колективної свідомості. Тому й людське життя, людський світ можна зрозуміти тільки з точки зору колективної свідомості, тобто з позиції соціології. Вважаючи релігію формою суспільного життя, на противагу до пануючого погляду, що вона є найбільш індивідуальною справою у житті людини, особистим відношенням людини до Бога, Дюркгейм вказував на такі риси суспільного факту як його індивідуальність, панування над індивідом, котрі ніде так не простежуються як у релігії. Вона полягає не тільки в особистих віруваннях, але також і насамперед у тому, що певні вірування, звичаї, традиції, обряди й форми культу в даній суспільній групі зобов'язують. Тобто, щоб людина до них пристосувалась, а це і є рисою суспільних фактів. Отож, релігія є не тільки системою уявлень і вчень, але реальною силою, котра впливає на людину, тією силою, що переростає людину, а значить тією міццю, котра підтримує її у житті, тією силою, котра виникає у колективних актах і зберігає відбиток колективного походження. Тому, на думку Дюркгейма, індивіди не можуть її творити довільно, їхні релігійні пережиття залежать від колективної релігії суспільства. Звідси випливає, що релігія ототожнюється із суспільною свідомістю і є найважливішою її складовою. За Дюркгеймом, релігія є єдиною системою вірувань і ритуалів, які мають відношення до священних речей, тобто до речей вибраних і заборонених (вірувань і ритуалів), котрі об'єднують в одну єдину духовну громаду, що називається церквою, всіх тих, хто є її прихильником. Дюркгейм вважав, що початок релігії є в тотемізмі австралійських аборигенів, яких він вважав найдавнішою людською суспільною системою. У його баченні, тотем є символом, котрий виконує дві функції: символа бога чи богів племені і символа, який об'єднує плем'я і надає йому ідентичності. Таким чином, тотем був виразником суспільної свідомості. Така тенденція розглядати релігію з точки зору первіснообщинних ритуалів первісних людей була характерною для ранньої антропології, а також соціології, вона збереглася і в ХХ столітті.

Отож, релігієзнавство приділяє значну увагу вивченню соціальної природи релігії, її місце в суспільстві і виступає як раціоналістичний науковий тип знання про релігію.

6. Історизм генезису і основна ознака релігії.

Релігія виникла як складне суспільне явище. Його сліди входять в глибоку давнину існування людства, в його суспільно-історичну природу. Ця історичність релігії проявляється через історію еволюції її конкретних форм, через свідомість людей під впливом умов суспільної діяльності, через еволюційне відношення людини до неї. Передаючись у спадщину від покоління до покоління, релігійне світобачення або захищалося у первісній формі, або її частково видозмінювало, або витворяло нові релігійні напрями. Але релігія не є якоюсь суб'єктивною вигадкою чи витвором, а є вираженням ірраціональної сторони духовності людини. Але релігійному феномену характерно не тільки певна динамічність змін, але й традиціоналізм. Хоч часто зміни і є пов'язані із модернізацією суспільства, але значною мірою вони стосуються змін у середині конфесійних напрямів. Тож, релігія як ніяка інша форма суспільної свідомості, має здатність до саморозвитку на основі власного релігійного досвіду, а також запозичень із інших духовних феноменів. Французький філософ-просвітителі Поль Анрі Гольбах (1723–1789) називає такі три стадії розвитку релігії: страху людини перед стихіями природи; поклоніння істотам, які керують стихіями; підпорядкування одному єдиному агенту, тобто Богу. Гольбах першим показує загальну еволюційну періодизацію релігії. Натомість нідерландський релігієзнавець К. Тіле (1830–1902) стверджував, що згідно загального закону релігійного розвитку на шляху духовного спілкування і асиміляції релігія є більш зрілою, коли вона формується на основі зіткнення з іншими релігіями. Але окремі релігії мають свій період виникнення, апогей розвитку, час старіння і смерті. Наприклад, більшість ранніх національних релігій. У процесі еволюції релігійної свідомості з'являється уява про духів-покровителів, конкретного місця, види діяльності, сфер світобудови. Тобто, в політеїзмі кожний бог є уособленням конкретних явищ природи і суспільства, як їх господар – повелитель. У наступних фазах людського розвитку політеїзм поступово через дуалізм і генотеїзм переростає в монотеїзм. Власне, на етапі монотеїзму потойбічний світ абсорбує якісно відмінні від земного буття властивості. Бог через свій дух, своє одкровення відкриває себе і проявляє себе скрізь, бо вже одухотворяють не душі двійників, як в анімізмі, а духовна сила Бога. Постають світові релігії (буддизм, християнство, іслам) як надприродно санкціоновані морально-духовні системи, в центрі яких стоїть індивідуальне життя людини, її міжособистісні відносини. Загальна схема історизму генезису релігії за даними археології та антропології свідчить, що в історії людства міг існувати безрелігійний період. І тільки за 35-15 тис. років до н.е. склалися перші

релігійні уявлення. Вони мали форми фетишизму, анімізму, тотемізму, магії. На етапі переходу до формування класового суспільства виникають племінні релігії, у яких основну роль відіграють культ духів предків і культ племінного вождя. Виникає політеїзм. Утворюється інститут жреців – професійних священнослужителів, які формують релігійну і державну ідеологію, використовуючи для цього й міфи. Ці оповіді ранніх етапів історії, фантастичні образи і спроби пояснення різних явищ природи і суспільства, носили ще й морально-естетичне відношення людини до дійсності. Міфи були насичені елементами релігії. Згодом, у періоді національно-державних утворень, формуються й політеїстичні етнічні релігії. Виникає пантеон богів, що уособлює різні сторони суспільного, духовного й особистого життя людей. Наприклад, давньогрецька релігія, стародавньоримська релігія, релігія народів Дворіччя тощо. Далі, через генотеїзм (форма політеїзму, але серед багатьох богів визначає головного, навколо якого зосереджується релігійний культ), політеїзм переходить у монотеїзм, котрого вимагають (на часі) централізовані рабовласницькі держави: держава з одним правителем вимагала й релігії із єдиним Богом. На арену історії релігії виходять світові релігії: буддизм, християнство, іслам, основною і спільною рисою котрих є космополітизм, тобто звернення і поширення серед усіх народів, незалежно від національності. Ці релігії, пропагуючи рівність усіх перед Богом, посилюють релігійні переживання, всеціло захоплюють людину, її розум, емоції, життєві стосунки, гармонізують світське із духовним життям.

Отож, основною ознакою релігії є віра у надприродне. Релігійна віра є інтегрованим ціннісно-орієнтованим утворенням психіки людини. У ній представлені всі основні психічні феномени: пізнавально-мислинневі, уявно-фантазійні, емоційні, вольові, несвідомі. У структурі віри вони сповнюються релігійним змістом. Неможливо раціонально (науково) довести об'єктивну реальність її предмета. Віра – визнання певних понять, суджень, уявлень, ідей як істинних без достатнього підтвердження їх істинності пізнавальною дійсністю.

Релігійна віра характеризується такими особливостями:

- передбачає не просто наявність у свідомості уявлень про надприродне, а віру в реальне існування надприродного;
- передбачає емоційне відношення до надприродного;
- включає переконаність в існуванні особливих двобічних відносин між ним і людиною.

Предметом віри вважають те, що перебуває поза ланцюгами природних закономірностей, казуальних (причинно-наслідкових) суджень, теорій про нього, експериментів з ним, практичної перевірки його тощо. Традиційні критерії перевірки істинності гіпотез щодо надприродного неприйнятні. Бог є незнаною, недоступною, незбагненою таємницею. Але людина не тільки може, а й покликана пізнавати істину, добро, любов. Таким є шлях пізнання Бога і

наближення до нього. Не можна відкидати мрію, що на цій дорозі Бог відкриватиме людині свою таємницю. Хто хоче вірити, має навчитися йти шляхом мислення, бо віра без мислення є обхідним маневром, далеким від справжнього життя. Як сказав російський мислитель Андрій Введенський (1904 – 1941): «Віра є впевненість у бутті нескінченного, яке покоїться на немислимому».

7. Структура і функції релігії.

А. Структура релігії

В основному релігійність особистості формується на підставі уже діючих, сформованих релігійних систем, які мають усталене віровчення, визначену обрядовість і конкретне організаційне оформлення конфесійного життя. Ці складові елементи виводять нас на поняття структури релігії, котре абсорбує у собі духовні і соціальні явища. Духовна сфера включає в себе релігійну свідомість і релігійні почуття, а соціальна (практична) сфера складається із релігійного культу і релігійних організацій. Хоча духовні складники також несуть в собі практичну діяльність, щоправда не таку «приземлену», а «возвишену». А це свідчить про взаємне переплетіння всіх структурних складових і утворення цілісного комплексу.

Проаналізуємо коротко складові цього комплексу, тобто, структури релігії. Сучасні українські релігієзнавці (А. Колодний, В. Лубський, Ю. Калінін, Є. Харьковщенко Л. Филипович, М. Закович, Л. Ходькова та інші) не мають суттєвих розбіжностей щодо аналізу складових структур релігії. Тому розглянемо цей аналіз синтезуючи їхні дослідження.

Релігійна свідомість – спосіб відношення віруючого до світу через систему поглядів, ідей, почуттів, смисл і значення яких становить віру в надприродне. Сюди також належать міфи, концепції, теорії, уявлення про надприродне, догмати, зміст священних книг, молитов тощо. В основному, релігійна, свідомість складається з релігійної психології та релігійної ідеології.

Релігійна психологія – це релігійність індивідуума, його соціальні зв'язки, релігійні переживання, уявлення, почуття тощо. Її об'єктом є душа, як певна реальність людського буття, в процесі пізнання якого активно втручається божественне (нумінозне). Це джерело пізнання йде від серця – морального русла, зав'язаного більше на чуттєво-емоційному, ніж розумовому початку. В свою чергу, ця «сердечна зав'язь» залежить від певної системи релігійних ідей, котрими наповнене серце індивідуума.

Релігійна ідеологія – це сакральна система ідей, пов'язана із вірою в надприродне, розробкою і пропагандою котрих займаються як релігійні організації, так і служителі культу. По суті, це церковно-теологічні й одночасно соціальні доктрини, погляди, орієнтації, котрі існують на буденному (практичному) і теоретичному релігійних рівнях. Релігійна ідеологія виникає не

стільки як конфесійне явище, а швидше, як соціальне явище. Вона підкріплюється не тільки теологічними концепціями, але й аспектами політики, економіки, соціології, права, філософії, мистецтва тощо.

Витоками чи джерелом кожної релігійної ідеології є її «Святі писання», наприклад, Біблія – у християнстві, Коран – в ісламі, Трипітака – у буддизмі і т.д. Окрім того, до джерел релігійної ідеології можна віднести рішення Вселенських Соборів, як у християнстві (і то не у всіх його напрямках), рішення т.зв. помісних соборів, писання Отців Церкви, постанови загальних з'їздів ієрархії теологів тієї чи іншої релігійної організації.

Релігійні почуття – це ставлення людини до святого, надприродного, сакрального, а також до природи і світу в цілому у релігійній інтерпретації. Вони виникають із релігійних потреб в контексті релігійної психології і наповнені релігійно-емоційними переживаннями. В залежності від релігійного середовища їхня інтенсифікація може бути більшою або меншою. Синтезуючись із релігійними ідеями й уявленнями релігійні почуття можуть бути певного позитивного (захоплення, радість, любов, надія) чи негативного (страх, скорбота, гнів) забарвлення. Одночасно, релігійні почуття залежать від психологічно-емоційного стану людини, – її переживаннями, настроями, чи, навіть, установками.

Релігійний культ – це система релігійних дій й водночас символічних предметів, котрі використовуються в конфесійній практиці і за допомогою яких віруючий прагне вплинути на надприродні об'єкти, активізуючи свою релігійну свідомість.

В цьому аспекті, символічність є характерною ознакою релігійного культу. Вона поділяється на наступні види:

- писемна символічність: священні книги, кредо віри, описи обрядів, тексти молитов, тексти літургії;
- усна символічність: здійснювані обряди, ритуали, молитви, таїнства, богослужіння, пости, жертвоприношення;
- предметна (речова) символічність: храми, священичий одяг, священича (церковна) посуда, священні реліквії, ікони, образи, освячені хрести тощо.

Кожна релігія, кожен релігійний напрям має свою систему символічних культових дій для більш ефективнішої реалізації релігійної мети – встановлення стислішого зв'язку з Богом, надприродним та іншими об'єктами релігійного поклоніння.

Релігійні організації – це об'єднання послідовників тієї чи іншої релігії, що утворюються на основі спільності догматів і обрядів. Наприклад, УПЦ КП – догмати православні, обряд грецький; РКЦ – догмати католицькі, обряд латинський; УГКЦ – догмати католицькі, обряд грецький. Функціонально релігійні організації задовольняють релігійні потреби віруючих, регулюють культову діяльність, забезпечують цілісність організації, захищають віровчення.

Вони також можуть виконувати й суспільно-політичні функції для більшого утвердження в соціально-духовному житті.

Релігійні організації поділяються на чотири основних типи:

- церква – релігійна організація із суворою централізованою та ієрархізованою системою управління, організації і координації релігійної діяльності;

- секта – течія чи об'єднання віруючих, які сформувалися як опозиція до пануючого у тій чи іншій країні релігійного напрямку;

- деномінація – тип релігійної організації, що має проміжні характеристики між сектою і церквою;

- харизматичний культ – різновид секти, чи неорелігійних культів учасники якої (якого) вважають, що завдяки дотриманню певного морально-етичного кодексу і ритуальних приписів вони отримують харизму (особливу силу, дар Божий).

Наприклад, до церкви належить Українська Греко-Католицька Церква, до секти – Свідки Єгови, до деномінації – Церква Християн Віри Євангельської, до харизматичного культу – Церква Повного Євангелія.

Первинною ланкою релігійних організацій є релігійна група на основі якої формується релігійна громада чи інакше кажучи – парафія. Розширення парафії у інші релігійні організації залежить від релігійного напрямку і його інституціональної структури. Наприклад, в УГКЦ: парафія, протопресвітеріат, єпархія, митрополія, Верховне архієпископство, Конгрегація Східних Церков Апостольського Престолу.

Отже, релігія є багатогранною складною структурою, яка включає в себе релігійну свідомість, релігійні почуття, релігійний культ, релігійні організації.

Б. Функції релігії

У релігієзнавстві, в контексті науково-практичної діалектики релігії, як суспільного і трансцендентного феномену, застосовується таке поняття як функції релігії.

Функції релігії характеризує способи, напрями, форми, рівень впливу релігії на соціум, його структурні елементи, людські спільноти, особистість. Функції релігії, її роль і місце в суспільстві (загально) історично і соціально обумовлені. У релігієзнавстві виділяють цілу систему функцій релігії.

Компенсаційна функція релігії, якби, виконує роль соціального компенсатора, знімає у трансцендентному вимірі життєвоважливі суперечності людського буття в усіх їх виявах, наповнюючи оптимістичним змістом сенс людського життя. Це дає можливість віруючому отримувати емоційну підтримку, втіху і надію на краще перед тими чи іншими небезпеками і негараздами щоденного життя й одночасно наповнює віруючого загальними ціннісними орієнтирами його майбутнє, вселяє віруючій людині цілеспрямованість і впевненість.

Світоглядна функція релігії дає віруючій людині не тільки певні (теологічні) уявлення про всесвіт, але й забезпечує його, віруючого, тотожність самосвідомості його життєвому світу, його духовно-практичну самореалізацію. Таким чином, формується релігійний світогляд віруючого в межах котрого він отримує життєву орієнтацію і плавніше й легше входить в плюси і мінуси» світу, реалізуючи в ньому своє покликання, свої здібності. Отож, релігійний світогляд для віруючої людини є духовним регулятором його життєдіяльності.

Комунікаційна функція релігії має своїм полем проявлення спілкування віруючих в межах своєї релігійної організації одного й того ж віросповідання. Вона включає такі процеси взаємовідносин: спілкування, передача релігійного досвіду, обмін, засвоєння інформації, зміцнення зв'язків тощо як між окремими віруючими, між віруючими і релігійною громадою, так між духовенством, віруючими і духовенством, релігійними організаціями одного і того ж віросповідання, або між релігійними організаціями різного віросповідання (що трапляється не так часто). Це спілкування відбувається у вигляді молитви, літургії, місії, праці, реколекції, тобто тоді, коли з'являються релігійні відносини.

Регулятивна функція релігії. Кожна релігія створює власну систему норм, цінностей, приписів, заборон, котрі регулюють поведінку людини у всіх її сферах життя, наприклад, у сімейних стосунках, у дозволі споживання тієї чи іншої їжі тощо. Тобто, кожна релігія наповнена такими вимогами до віруючого, які строго регулюють його поведінку й виконання яких залежить від певних приписів чи заборон, наприклад, Декалог Мойсея.

Інтегративна функція релігії, з одного боку, згуртовує одновірців, забезпечуючи при цьому безконфліктний зв'язок, злагоду між ними, гармонію відносин, а, з іншого боку, зміцнює і зберігає соціальну систему. Прикладом останнього є роль російського православ'я у царській Росії (та й в сучасній Росії цю роль Московського патріархату не потрібно применшувати) чи ісламу, наприклад, в теперішньому Ірані. Та, одночасно, одна й та ж релігія може дезінтригувати соціальні відносини, що призводить до міжконфесійних конфліктів й боротьби, як, наприклад, протистояння між УПЦ МП і УАПЦ, чи між УПЦ МП і УПЦ КП, або між УАПЦ і УПЦ КП, що ми спостерігаємо в сучасній Україні.

Необхідно зазначити, що процес функціонального впливу релігій, конфесій, релігійних організацій (наприклад, парафій, монастирів) на суспільство характеризують поняття сакралізація і секуляризація. Якщо перше з них відображає процес розширення простору і сфер функціонування релігії, то друге – характеризує звуження її впливів, звільнення життєдіяльності людей від релігійно-церковного санкціонування.

Отож, функціональна роль релігії, її місце в суспільстві залежать від полігранності світу, а власне, від історичних факторів, шляху епохи, менталітету

країни, особливостей цивілізаційних процесів і їхнього генезису. Це свідчить про те, що релігія – явище поліпланове і полізначне.

Контрольні запитання та завдання

1. Дайте визначення поняття релігії.
2. Чим зумовлена поява релігієзнавства як науки та навчальної дисципліни?
3. Що відрізняє релігієзнавство від теології?
4. Розкрийте суть релігієзнавчих дисциплін.
5. Назвіть відомі вам теорії походження релігії.
6. Що є основною ознакою релігії і які її (цієї ознаки) властивості?
7. Охарактеризуйте структурні елементи релігії.
8. Які функції має релігія?

Теми рефератів, доповідей, повідомлень для семінарського заняття

Семінар 1 (2 год.)

РЕЛІГІЯ ЯК СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ

План

1. Зв'язок релігії з різними формами суспільної свідомості.
2. Типи релігійності.
3. Деномінації: структура та особливості.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Релігія й наука.
2. Релігія й мораль.
3. Релігія й культура.
4. Релігія й політика.

Методичні вказівки

Зміст даної теми необхідно розкривати, орієнтуючись на те, що релігія є універсальним духовним явищем у житті суспільства, котра об'єднує за допомогою догматів, моральних і духовних цінностей певні верстви населення у ієрархічно побудовані релігійні організації. Тому потрібно до будь-якої форми і напряму релігії підходити з позиції ретроспективного методу, враховуючи історичні властивості вивчення та еволюцію релігійних вірувань, догматів, обрядів, яку вони відігравали на різних етапах розвитку суспільства. При цьому слід вміти розрізняти світське релігієзнавство від богословського, специфіку їхніх складових дисциплін. Охарактеризувати основні теорії походження релігії: матеріалістичну, богословську, натуралістичну, соціологічну. Розкрити історизм

генезису релігії, як зв'язку між людиною і надприродним та вказати на особливості головної ознаки релігії – віри у надприродне, одночасно простежуючи еволюційність релігійної психології від політеїзму до монотеїзму. Також необхідно проаналізувати і навести приклади складових структури релігії: релігійної свідомості, релігійних почуттів, релігійних культів, релігійних організацій.

Характеризуючи соціальні функції релігії, як форми суспільної свідомості: ілюзорно-компенсаторну, світоглядну, регулятивну, інтегративну, комунікативну та інші – необхідно акцентувати увагу й на соціальній доктрині тієї чи іншої релігійної системи. Виходячи із типології, соціології, психології релігії потрібно знати, із наведенням прикладів, типи релігійності як в минулих суспільних формаціях, так і на сучасному етапі, в тому числі й в Україні. В контексті останнього, необхідно вміти проаналізувати структури найчисельніших релігійних організацій, котрі діють на території нашої держави, за схемою: релігійна громада – головний керуючий релігійний центр.

КОРОТКИЙ ТЕМАТИЧНИЙ СЛОВНИК

Богослов'я, теологія (від грецьк. theos – Бог, і logos – вчення) – система обґрунтування і захисту релігійних вчень про Бога, сукупність вироблених тією чи іншою релігією доказів істинності і догматики, релігійної моралі, правил і норм життя духовенства і віруючих, боговстановленості віровчення і церкви. Всі його системи виходять із визнання особистісного Бога – творця і управителя світу, богонатхненності догматів і моральних приписів. Однак через відсутність конфесійної єдності кожна з цих систем ніколи не була чимось єдиним, цілим. У християнстві, наприклад, сформувались католицький, православний, протестантський та інші різновиди богослов'я, які відрізняються один від одного певними догматичними та іншими особливостями.

Богословська теорія походження релігії – пояснює сутність і природу релігії, де вихідним принципом є визнання існування надістотного джерела: Бога, «абсолюта», «трансцендентного», «світового Духа». В християнській теології в обґрунтуванні Бога існують дві тенденції: раціоналістична і ірраціоналістична (фідеїстична). Основні творці: Ф. Аквінський, К. Барт, Р. Отто.

Віра релігійна – головна ознака будь-якої релігії, особливістю якої є бездоказове вираження істинності релігійного вчення, визнання реального існування надприродних сил, властивостей і відносин. Характеризується такими особливостями: передбачає не просто наявність у свідомості уявлень про надприродне, а віру в реальне існування надприродного; обов'язково передбачає емоційне відношення до надприродного: включає переконаність в існуванні особливих двобічних відносин між ним (надприродним) і людиною.

Деномінація (від лат. denominatio – дослівно «зміна імені») – перехідний тип релігійної організації, який залежно від характеру виникнення та спрямованості еволюції, має риси церкви та секти, наприклад, протестантські конфесії.

Догмати (від грецьк. dogmatos – думка, вчення) – основні положення віровчення тієї чи іншої релігійної конфесії, що визначаються як вічні і незмінні істини, встановлені Богом і обов'язкові для віри в них усіх віруючих. Догмати не підлягають критиці і мають у віровченні силу абсолютного авторитету. Їх заперечення розцінюється церквою як єресь і піддається анафемі. Християнські догмати були встановлені на двох перших Вселенських соборах. 12 основних догматів християнства подаються у так званому Нікео-Константинопольському «Символі віри». Це вчення про триєдиність Бога, Боговтілення, вознесіння, хрещення, спокуту, безсмертя душі тощо.

Ілюзорно-компенсаторна функція релігії – полягає в тому, що релігія для віруючого – насамперед компенсація (хай навіть ілюзорна) усіх тягот його земного буття, тобто у свідомості релігійної людини здійснюється перетворення важкої дійсності у специфічне бачення в уяві раю, ідеального і справедливого світу.

Інтегративна функція релігії – здійснює збереження і зміцнення існуючої соціальної системи, наприклад, православ'я у дореволюційній Росії.

Інтеграційна функція релігії – виконує роль згуртування одновірців.

Комунікативна функція релігії – полягає у підтримуванні зв'язків між віруючими шляхом створення почуття віросповідної єдності під час релігійних дій, в особистому житті, сімейно-побутових відносинах, у межах клерикальних організацій.

Конфесія – (від лат. *confessio* – визнання, сповідь) – приналежність до будь-якої Церкви, релігійної організації, яка має своє віровчення, культову практику та організаційну структуру.

Монотеїзм (від грецьк. *monos* – єдиний, *theos* – Бог) – форма вірувань і культу, що полягає у поклонінні єдиному Богу.

Натуралістична теорія походження релігії – пояснює, що релігія породжується внутрішніми потребами людського організму, його фізіологічними (біологічними) процесами. Основні творці: З. Фройд, Е. Фромм.

Обряди релігійні – сукупність символічних індивідуальних або колективних дій віруючих, яка об'єктивує їхні релігійні уявлення і спрямована на встановлення двобічних відносин між людиною і надприродними об'єктами. Центральне місце в обрядових діях належить богослужінню.

Політеїзм (від грецьк. *poly* – багато, *theos* – Бог) – форма вірувань і культу, що полягають у поклонінні багатьом богам.

Регулятивна функція релігії – створює певну систему норм і цінностей духовної культури, специфіка яких полягає, насамперед, у збереженні й закріпленні віри у надприродне, підпорядковуючи цьому завданню й сімейно-побутові стосунки, традиції, звички.

Релігія (від лат. *religio* – благочестя, побожність, святиня, предмет культу, – та в свою чергу, – від *relegere* – збирати воедино, – та від *religare* – зв'язувати разом, зв'язок) – це не стільки особисте благочестя, хоч це також має місце, скільки те, що об'єднує людей спільними обрядами, ритуалами і віруваннями. З іншого боку, *релігія* – це форма суспільної свідомості та індивідуального світогляду, що ґрунтується на вірі в існування надприродного світового начала, яке створило матеріальний світ і може волюнтаристично втручатись у перебіг подій у ньому, в його закономірності та причинно-наслідкові зв'язки. Або, *релігія* – це універсальне духовне явище у житті суспільства, що об'єднує за допомогою догматів, моральних і духовних цінностей певні верстви населення у ієрархічно побудовані релігійні організації. У релігієзнавчій літературі є понад 200 різних визначень релігії, тому понятійна фіксація змісту символічної системи релігії, вироблення релігієзнавчої мови – актуальна проблема сьогодення. Але саме це дасть можливість вийти за межі звуженого підходу до витлумачення суті релігії лише як віри в надприродне. *Релігія* не є відображенням якоїсь гостевості чи

випадковості буття людини в світі, відходу її від нього, а навпаки – підтвердженням її входження в світ, самоусвідомлення себе як його невід’ємної часточки. Саме тому вона не забирає, а утверджує в людині людське.

Релігієзнавство – галузь науки, що досліджує феномен релігії. Релігієзнавство, як комплексна галузь наукового знання досліджує суспільно-історичну природу релігії, механізм її соціальних зв’язків з економічними, політичними і духовними структурами суспільства, впливу на особистість віруючих у контексті конкретних історичних умов.

Релігійні вчення – належать до системи богослов’я, де теоретично обґрунтовуються релігійні цінності.

Релігійний культ (від лат. cultus – догляд, поклоніння) – сукупність символічних дій, за допомогою яких віруючий намагається вплинути на надприродні об’єкти.

Релігійні організації – об’єднання послідовників тієї чи іншої релігії, що виникають на основі спільності вірувань (догматів) та обрядів.

Релігійні почуття – сталі і тривалі емоційні стани, об’єктом яких є Бог, надприродні істоти, релігійні цінності.

Релігійна свідомість – складова релігійної психології і релігійної ідеології. *Перша* – це сукупність властивих масі віруючих уявлень, почуттів, настроїв, традицій, пов’язаних із певною системою релігійних ідей; *друга* – це відносно чітка система ідей розробкою та пропагандою яких займаються релігійні організації, професійні служителі культу та богослови.

Світоглядна функція релігії – суть її в тому, що релігія намагається створити власну картину світу, визначити місце і роль людини в системі природи та суспільства.

Секта релігійна (від лат. sekta – вчення, напрям) – течії, об’єднання віруючих опозиційні щодо певних релігій, наприклад, в буддизмі, ісламі, християнстві та ін.

Соціологічна теорія походження релігії – пояснює, що розуміння людської природи принципово неможливе без вивчення суспільства, у якому діє людина. Основоположник – Е. Дюркгейм.

Структура релігії – поняття, яке фіксує складність релігії як соціального та духовного явища.

Тотем (від індіанськ. «от-отем» – його рід) – форма найдавніших вірувань, пов’язаних з уявленнями про надприродні кровні зв’язки даного роду чи племені з певним видом рослин, тварин.

Функції релігії – способи, рівень, напрями впливу релігії на соціум, його структурні елементи, особистість.

Харизматичний культ (від грецьк. charisma – дар), – благодать, Божий дар, особлива сила, – різновид секти (неорелігії), учасники якої вважають, що завдяки

дотриманню певного морально-етичного кодексу і ритуальних приписів вони отримують харизму (особливу силу, дар Божий).

Церква (від грецьк. куґіаке – Божий дім) – 1) релігійна організація із складною суворо централізованою та ієрархізованою системою взаємодії священнослужителів і віруючих; 2) християнська культова споруда з вівтарем і приміщенням для проведення богослужіння.

Список використаної літератури

1. Академічне релігієзнавство. Підручник / [За науковою редакцією професора А. Колодного]. – К.: Світ Знань, 2000. – 862 с.
2. Венедикт XVI (Рацінгер Йосиф). Сіль землі: Християнство й Католицька Церква в XXI столітті / [Розмова Петра Зевольда з Йосифом Рацінгером] / [Пер. з нім. О. Конкевича]. – Л.: Місіонер, 2007. – 282 с.
3. Г. В. Ф. Гегель. Философия религии. В 2-х томах. Т.1 / Гегель Г. В. Ф. / [Отв. ред. А. В. Гулыга] / [Пер. с нем. М. И. Левиной]. – М.: Мысль, 1976. – 534 с.
4. Головащенко С. І. Історія християнства: Курс лекцій: Навч. посібник / С. І. Головащенко. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
5. Дисциплінарне релігієзнавство. Колективна монографія / [За наук. ред. проф. А. Колодного] // Українське релігієзнавство. – К., 2009 – Спецвипуск 2009 – 1. – 219 с.
6. Дмитро Степовик. Релігії, культури і секти світу. Посібник з релігієзнавства і сектознавства / Степовик Дмитро. – Івано-Франківськ: Вид-во І-ФТ-КДІ, 1998. – 266 с.
7. Історія релігії в Україні: у 10 т. / Т.1 Дохристиянські вірування; Прийняття християнства / [За ред. Б. Лобовика]. – К.: Укр. Центр духовної культури, 1996. – 384 с.
8. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / [За ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького]. – К.: Т-во «Знання», КОО, 1999. – 735 с.
9. Кислюк К. В., Кучер О. Н. Религиоведение: Учебник для высш. учебных заведений / К. В. Кислюк, О. Н. Кучер. – Ростов н/Д: Феникс; Х.: Торсинг, 2004. – 512 с.
10. Колодний Анатолій. Історіософія релігії / Анатолій Колодний. – К.: УАР, 2013. – 386 с.
11. Оливер П. Мировые религиозные верования / Пол Оливер / [Пер. с англ. О. Перфильева]. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2003. – 240 с.
12. О. П. Тівольє. Споконвічні проблеми / О. Тівольє П. / [Пер. з франц. о. В. Прокопіва]. – Л.: Місіонер, 1997. – 2008 с.
13. Павлов С. В., Мезенцев К. В., Любіцева О. О. Географія релігій: Навчальний посібник / С. В. Павлов, К. В. Мезенцев, О. О. Любіцева. – К.: «АртЕк», 1999. – 504 с.
14. Рацінгер Йосиф. Вступ до християнства: Лекції про Апостольський символ віри з новим вступним есеєм / Йосиф Рацінгер / [Пер. з нім. О. Конкевича]. – Л.: Місіонер, 2008. – 332 с.
15. Рацінгер Йосиф. Цінності в часи перемін. Долання майбутніх викликів / Йосиф Рацінгер / [Пер. з нім. О. Конкевича]. – Л.: Місіонер, 2006. – 168 с.
16. Релігієзнавство: Підручник / [За ред. В. І. Лубського, В. І. Теремка]. – К.: Видавничий центр «Академія», 2000. – 408 с.

- 17.Релігієзнавчий словник / [За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика]. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 392 с.
- 18.Релігія і нація в суспільному житті України і світу / [За ред. Л. О. Филипович]. – К.: Наукова думка, 2006. – 286 с.
- 19.Річинський Арсен. Проблеми української релігійної свідомості / [Упорядн. А. Колодний, О. Саган]. – К.: Світ Знань, 2000. – 432 с.
20. Сумерки богів / [Сост. и общ. ред. А. А. Яковлева: Перевод]. – М.: Политиздат, 1989. – 398 с.
- 21.Тернопільсько – Зборівська архієпархія УГКЦ. Парафії, монастирі, храми. Шематизм / [За наук. ред. професора Я. Стоцького]. – Т.: ТОВ «Новий колір», 2014. – 520 с.
- 22.Томпсон М. Философия религии / М. Томпсон / [Пер. с англ. Ю. Бушуевой]. – М.: ФАИР. ПРЕСС, 2001. – 384 с.
- 23.Форвард М. Религия / Мартин Форвард / [Пер. с англ. Н. Григорьевой. – М.: ФАИР – ПРЕСС, 2003. – 320 с.
- 24.Ю. А. Калінін, Є. А. Харьковщенко. Релігієзнавство: Підручник / Калінін Ю. А., Харьковщенко Є. А. / – К.: Наукова думка, 1998. – 336 с.
- 25.Стоцький Ярослав. Релігійна ситуація в Україні: проблеми і тенденції розвитку (1988 – 1998 р.р.) / Ярослав Стоцький /. – Т.: СМП «Астон», 1999. – 120 с.
- 26.Стоцький Ярослав. Психологія релігії: Курс лекцій / Я. В. Стоцький – Т.: Вид-во ТНТУ ім. І. Пулюя, 2011. – 144 с.
- 27.Яроцький П. Л. Релігієзнавство: Підручник / П. Л. Яроцький. – К.: Кондор – Видавництво, 2013. – 442 с.
- 28.Ks. Stanisław Kowalczyk. Filozofia Boga / Ks. Kowalczyk Stanisław. – Lublin: Redakcja wyd – ctw KUL, 1995. – 352 s.
- 29.Michel Malherber. Religie ludzkości/ Malherber Michel. – Kraków: Znak, 1997. – 312 s.
- 30.Gunter Lanczkowski. Wprowadzenie do religioznawstwa / Lanczkowski / [Przełożył i posłowiem opatrzył Andrzej Bronk SVD]. – Warszawa: Verbinium, 1986. – 163 s.

Комп'ютерний набір – Говда Т.О.
Верстка – Мисак М.М.